

УДК 930.2

Котляр Ю.В., Миколаївський навчально-науковий центр Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Котляр Юрій Вадимович (1969 р.н.). Закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. Кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історичних дисциплін та українознавства Миколаївського навчально-наукового центру Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. Має понад 50 наукових праць, з них 3 монографії. Тема наукового дослідження: *“Неп і селянство Півдня України”*.

Нова економічна політика в історичних дослідженнях XX-XXI ст.

У запропонованій статті розглядаються проблеми сучасної української історіографії періоду непу. Автор пропонує власну точку зору на шляхи і методи класифікації історичних праць.

The article is connected with the problems of modern historiography of Ukraine in the NEP period. The author proposes his own point of view concerning the ways and the methods of the classification of historical work.

20-ті роки XX ст. – унікальний період в історії України. Економічні перетворення, особливо в аграрній сфері, які проводили в той час більшовики, стали предметом досліджень багатьох поколінь істориків. Тема завжди була і залишається актуальною. Підвищений інтерес до проблеми нової економічної політики викликаний, на наш погляд, тим, що на початку 20-х рр. стався перехід від одного типу господарювання до іншого, який вступив у протиріччя з комуністичною доктриною, однак забезпечив збереження політичної влади РКП(б). З досліджуваних питань було і є чимало публікацій, однак в історіографічному плані проблема ще не розглядалась, тому автор даної статті робить своїм завданням дати критичний огляд новітньої літератури з питань нової економічної політики в Україні.

Новий етап дослідження теми розпочався в умовах проголошення незалежності України у 1991 р. і триває до наших днів. У цей час з'явилися ґрунтовні узагальнюючі праці з історії

України, до наукового обігу були введені нові джерела та використані нетрадиційні підходи.

Звільнення від пут ідеології, розширення джерельної бази, перевидання праць політиків та економістів 20-х рр. спонукали дослідників 90-х рр. до переосмислення процесу формування концептуальних засад нової економічної політики. Першим, хто з нових методологічних засад спробував переглянути економічну політику більшовиків у 20-ті рр., був відомий український історик С.Кульчицький. У статті “Нова економічна політика: уроки для сьогодення” [1] він зробив спробу переосмислити теорію і практику непу в Україні, виходячи із завдань реформування сучасної економіки. Новим у висвітленні непу був акцент на ринку як основному змісті нової економічної політики. Чи не вперше доведено, що неп як політика визначався поступово під тиском реалій життя. Вчений показав процес зміни моделей економіки: воєнно-комуністичної в період громадянської війни на ринкову – в часи

непу, а ринкової – на директивну наприкінці 20-х років, визначив його причини, методи управління економікою, характерні для кожної моделі. У своїх наступних працях С.Кульчицький висвітлював різні аспекти непу. Так, у монографії “Ціна великого перелому” [2] розглянуто питання згортання непу. Його причини вчений пов’язує із створенням ленінської концепції кооперування селянства і початком колективізації, ліквідацією госпрозрахунку як основного принципу діяльності промисловості, зі встановленням валютної монополії держави та обов’язкових планових завдань хлібоздачі з розкладкою на селі. У статті “Між двома війнами (1921-1941 рр.)” [3] С.Кульчицький виклав причини зміни економічної політики радянської влади на початку 20-х рр., розкрив процес формування непу і реалізації його в Україні, показав вплив на нову економічну політику індустріалізації та колективізації.

Певним підсумком досліджень непу С.Кульчицьким стала монографія “УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.)” [4]. Автор піднімає і розкриває питання взаємозв’язку нового економічного курсу радянської влади і політичних трансформацій у суспільстві і державі. Він показує процес утворення СРСР, проблеми внутрішньої політичної боротьби в Україні і в Радянському Союзі, стан партійно-радянського апарату, каральних органів держави. Вчений вводить у науковий обіг поняття “державна партія” для визначення результату зрощування державних і партійних органів у 20-ті рр.

Майже в усіх своїх працях першої половини 90-х рр. С.Кульчицький приділяє увагу ролі В.Леніна у розробці і реалізації нової економічної політики. Не можна не погодитися з думкою автора, що “масштаб особистості Леніна, якщо судити із впливу на долю народів Росії й хід розвитку всього людства, незрівнянний з масштабами особистості інших вчених діячів XX століття”. Дійсно, від першої особи в державі багато в чому залежав курс, який обирала країна. На початку 20-х років заслугою В.Леніна було розуміння необхідності повернення від воєнно-комуністичних методів господарювання до ринкових, розробка конкретних заходів, що забезпечували реалізацію нової економічної політики. Разом з тим поза увагою дослідника залишився науковий доробок тих економістів, чії ідеї розвитку ринкового господарства використовував

В.Ленін, інші партійні та радянські керівники у процесі формування концепції непу.

Наступні праці С.Кульчицького, зокрема монографії “Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)” та “Україна між двома війнами (1921-1939)” [5] засвідчують суттєвий перегляд ученим методологічних засад дослідження економічної політики більшовиків у 20-ті рр., зокрема, відмову від класового та партійного підходів до оцінки історичних періодів, подій, явищ, осіб. Це дало йому змогу довести, що відмова В.Леніна, правлячої партії від комуністичної доктрини була вимушеною і тимчасовою, готової програми повороту до ринку не було, заходи державної партії, які пізніше здобули назву нової економічної політики, визначалися під тиском життя. І зрештою, що економічна політика, яка проводилася у 20-ті рр., сприяла збереженню і посиленню влади більшовиків. Внесок С.Кульчицького у розробку проблем нової економічної політики, безперечно, слід визнати вагомим.

Нові концептуальні підходи при розгляді проблем розвитку українського села у 20-х роках застосовані авторами другого тому колективної монографії “Історія України: нове бачення”, монографій “Сталінізм в Україні: 20-30 роки”, “Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст.” [6], працях П.Панченка, В.Марчука [7]. Позитивно оцінюючи перехід від продрозверстки до продподатку, автори в той же час відзначають серйозні недоліки у здійсненні земельної політики в Україні: передачу націоналізованої землі радгоспам; ототожнення понять “кооперування” і “колективізація”; переоцінку допомоги держави розвитку селянських господарств та ін. Характерно, що відступ Сталіна, його оточення від непу автори представляють як повернення до “воєнного комунізму”.

Аналізу аграрної політики радянської влади з моменту її встановлення і до початку 90-х рр. присвячена монографія Г.Сургая [8]. Автор вперше в історичних дослідженнях аналізує сутність продовольчої диктатури, яка була введена у травні 1918 року. При висвітленні аграрної політики позитивно оцінюється метод контрактації і діяльність сільськогосподарської кооперації. Значна увага приділена висвітленню згубних наслідків насильницької колективізації.

Всупереч існуючим стереотипам, В.Калініченко у своїй монографії по-новому висвітлює важливі аспекти суспільно-політичного і соціа-

льно-економічного становища в українському селі у 20-х роках [9]. По-перше, актуальним є висновок про те, що у розвитку аграрного сектора України можна виділити два періоди – доколгоспний (1921-1929 роки) і колгоспний (з осені 1929 року). У доколгоспний період в аграрному секторі України існувала багатоукладність, селяни користувалися землею у трьох формах: колективній, общинній, індивідуальній. По-друге, насильницька колективізація представлена як експропріація землі та майна у всіх верств селянства.

Більш широко вказані аспекти В.Калініченко розкрив у книзі “Селянське господарство в період непу. Історико-економічне дослідження” [10]. У першому розділі висвітлено стан селянських господарств України доби непу. Автор вважає, що у 20-х роках в усіх сферах економіки, в тому числі аграрній, виявлялося дві форми розвитку: 1) адміністративна; 2) ринкова. Автор доводить, що у 1921-1927 роках в аграрній сфері розвивалися паростки ринкових відносин. Однак це не призвело до повного утвердження їх принципів. Характер економічних відносин у виробництві України в 20-х роках висвітлено у розділах “Селянське населення та його праця” і “Селянське землекористування”. При розгляді демографічної ситуації аналізується склад сільського населення України за віком, статтю, майновим і соціальним станом. Про економічні відносини в українському селі свідчать матеріали про трудовий баланс і річний цикл використання праці в сільському господарстві, розподіл земельного фонду, форми селянського землекористування, розвиток оренди, діяльність земельних громад. Про це ж можна судити за даними про робочу худобу, реманент і будівлі в сільському господарстві (розділ четвертий) і про бюджет селянських господарств (розділ шостий). Обґрунтованим є висновок про те, що, незважаючи на проголошення курсу на використання ринкових механізмів, у добу нової економічної політики домінували адміністративні форми управління народним господарством, що призвело, зокрема, до насильницьких методів суцільної колективізації.

Безумовно, що в працях В.Калініченка на основі введення у науковий обіг джерел об'єктивніше, ніж у працях 1950-1980-х років, висвітлюються суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в українському селі в добу непу. Однак в них містяться і положення, які

викликають заперечення. Це перш за все твердження про те, що земельні громади становили основу кооперативного руху, сприяли вирішенню усіх проблем розвитку сільського господарства в Україні.

Значним науковим доробком є монографія відомого історика В.Марочка “Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.)”, в якій простежується історія селянської кооперації в Україні, висвітлюються основні етапи її становлення та розвитку з 60-х років XIX століття до її насильницької руйнації наприкінці 20-х років XX століття [11]. Цінність монографії у значній мірі полягає в тому, що В.Марочко вводить у науковий обіг значний архівний матеріал, який не використовувався попередниками. Це, насамперед, документи та інформаційні матеріали із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Вперше у науковий обіг вводяться документи, які зосереджені у державному архіві Запорізької області. Концептуально-методологічний характер мають положення, сформульовані В.Марочком про періоди становлення кооперативної системи у 20-х роках. Виділено три періоди: 1921-1923, 1924-1927, 1928-1929 роки, які можна враховувати не тільки при дослідженні кооперативного руху в Україні, а й економічних, соціальних і національних процесів, що відбувалися в українському селі у досліджуваній період. Це, зокрема, виявилось при характеристиці організаційних підвалин кооперації дрібних товаровиробників, розкритті питання про соціальну диференціацію серед сільськогосподарських товаровиробників, визначенні особливостей становлення кооперації селян в національних районах України.

Загальноконцептуальні положення щодо суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку українського села в 20-х роках XX століття висвітлено у четвертому розділі, де викладено зміст і проаналізовано праці відомих вчених-аграріїв та організаторів сільськогосподарського виробництва М.Кондратьєва, О.Чанова та їх послідовників в Україні. При цьому В.Марочко не обмежився розглядом і аналізом положень щодо кооперативного руху. Фактично, вперше показано, що об'єктом наукового дослідження вказаних авторів були не лише проблеми сільськогосподарської кооперації, як про це твердилось у багатьох працях економістів та істориків, а М.Кондратьєв, О.Чанов і їх послі-

довники в Україні розглядали кооперацію як одну з форм господарювання в аграрній сфері, важливу умову розвитку ринкових відносин. Водночас вони вивчали її у контексті соціально-класової структури села, проблем еволюції селянського господарства в умовах ринку, використання інтенсивних методів господарювання. Однак при цьому питання кредитування, орендних відносин, реалізації вироблюваної продукції в основному розглянуті з урахуванням принципів сільськогосподарської кооперації.

Ряд аспектів розвитку аграрної сфери у 20-30-х роках XX століття висвітлені у монографії Б.Чирка "Національні меншини в Україні" [12]. По-перше, при висвітленні історії розселення та стану національних меншин на початку 20-х років значна увага приділена розгляду питання про їх участь у сільськогосподарському виробництві. На основі типових статистичних матеріалів показано, що географія розселення національних меншин в Україні була досить широкою. Значна їх кількість проживала на Півдні України, причому в сільській місцевості. У монографії наводяться матеріали про форми землекористування і господарювання у сільськогосподарському виробництві німців, греків, євреїв, болгар та інших національних меншин, які проживали у південних районах України. По-друге, в монографії висвітлено проблему національного районування. З цього питання у науковий обіг введені законодавчі та нормативні акти про виділення національних районів та рад в місцях, де національні меншини становили більше половини населення і мешкали компактно, які до початку 90-х років знаходилися у спецсховищах. У динаміці розглянуто питання про сформування німецьких, болгарських, польських, єврейських районів та національних сільських і селищних рад, розглянуто форми і методи їх впливу на вирішення господарських питань, у першу чергу в аграрній сфері. По-третє, наводяться дані про зайнятість нацменшин у певних галузях сільськогосподарського виробництва (землеробстві, тваринництві, городництві, садівництві). По-четверте, розглянуто питання про специфіку діяльності підприємств переробної промисловості у місцях компактного проживання нацменшин. По-п'яте, у певній мірі аналізується склад сільськогосподарських товаровиробників із числа нацменшин за соціальною та професійною ознаками. Водночас Б.Чирко не розкрив особливості розвитку кооперативного руху й методів

колективізації у місцях компактного проживання нацменшин на Півдні України. У дослідженні не розглянуто питання: чому південний регіон України було віднесено до першої зони суцільної колективізації.

Увагу істориків привернула проблема голоду 1921-1923 рр. В них узагальнено фактичний матеріал по окремих населених пунктах та регіонах України в цілому. О.Мовчан у своїх роботах відтворила події початку 20-х років і всебічно проаналізувала причини голоду 1921-1923 рр. в Україні, підкресливши, що найбільша провина за цю трагедію лягає на українських державних і партійних діячів, які не відмовились від насильства навіть в умовах неврожаю [12].

Аналіз різних аспектів державної політики на селі, здійснюваної в 20-ті роки, дає ключ до розуміння, чому воєнні дії проти селянства практично не припинялися. Опір селян становленню тоталітарного режиму в Україні був об'єктом досліджень Д.Архирейського, С.Богана, В.Волковинського, В.Васильєва, В.Верстюка, О.Ганжі, Ю.Котляра, М.Шитюка, В.Ченцова, Л.Яковлевої [14].

Плідно працює над дослідженням ринкових відносин в добу непу О.Піріг. На жаль, в її безсумнівно неординарній монографії "Неп: більшовицька політика імпровізації" [15], де показано, що неп був вимушеним тимчасовим відступом державної партії від комуністичної доктрини, незначна увага приділена селянській проблематиці.

Широко висвітлюються проблеми розвитку українського села у колективній монографії "Сучасна аграрна політика України, проблеми становлення" [15]. По-перше, автори виклали своє бачення наслідків примусової колективізації, вона призвела до позбавлення всіх без винятку селян права власності на землю, а водночас права вибирати спосіб господарювання. Погіршення соціально-демографічної ситуації в селі, відмирання тисяч поселень породили неодноразові й недобровільні з боку селян укрупнення колгоспів. З українського села були насильно виселені найкращі господарі. По-друге, обґрунтовано висновок, що в радянські часи Україна не тільки не мала, але й не могла мати власної аграрної політики. Вона диктувалася зверху, з так званого центру, і не відповідала реальним умовам і можливостям сільського господарства. По-третє, аналізуються форми господарювання на приватних засадах. При цьому підкреслюється,

що навіть за найскладніших часів селянин завжди щось мав у власності (хату, садибу, землю, продуктивну і робочу худобу, інші технічні засоби та знаряддя праці тощо), яка передавалась з покоління в покоління, примножувалася, все більше ставала невід'ємною складовою усього селянського способу життя. Саме на власності формувалася селянська психологія, яка цілеспрямовано, з притаманним селянинові умінням передавалась наступним поколінням. По-четверте, сформовані рекомендації щодо використання досвіду функціонування аграрної сфери в умовах ринкових відносин, розвитку сільськогосподарської кооперації, організації торгівлі у перший період нової економічної політики.

У ряді праць наводиться матеріал, який свідчить про врахування позитивного і негативного досвіду при утвердженні нових форм господарювання в аграрній сфері [17]. Чільне місце приділяється розкриттю передумов створення та форм діяльності машинно-тракторних станцій наприкінці 20-х – 30-х років. Ці питання розглядаються у другому розділі монографії П.Гайдуцького і М.Лобаса. Автори особливу увагу приділили статусу та формам діяльності кооперативних МТС. Вони створювались на гроші кредитної кооперації та соціальні вклади селянських господарств, які перейшли на тракторний обробіток землі. Водночас в цілому державні МТС представлені як вирішальна сила проведення механізації сільського господарства, що полегшувало працю селян [18]. Рекомендується створювати машинно-технологічні станції на основі поєднання принципів діяльності кооперативних і державних МТС.

У працях, присвячених формуванню продовольчого ринку, є спеціальні розділи (параграфи) з історії розвитку біржової торгівлі в Україні. Про типи бірж, їх статуси та форми діяльності у 20-х роках розповідається у монографії Б.Гунського [19], другому розділі колективної монографії “Товарні біржі в Україні, аналіз діяльності, законодавче поле, перспективи розвитку” [20]. Більш широко ці питання висвітлені у статті А.Маслова “Товарні біржі на Україні в період НЕПу” [21].

У вказаних працях відзначається, що у період нової економічної політики основними завданнями та функціями товарної біржі були: а) виконання посередницької діяльності; б) самостійне регулювання товарних ринків. Водночас вказано, що радянська біржа мала підлегле

становище в системі торгівлі внаслідок жорсткої контрольної та законодавчої регламентації її діяльності з боку державних органів. Незважаючи на це, рекомендується враховувати досвід діяльності бірж у період нової економічної політики. Важливо і необхідно створити умови для перетворення бірж у торговельні утворення типу вільної корпорації та приватної установи, не лише організовані ринки, а й організації представництва і захисту інтересів торгівлі.

У цей період постійно зростає інтерес до проблем непу й з боку вчених-економістів. Активно в цьому напрямку працюють Т.Дерев'янкін та Р.Толстов. У співавторстві вони написали кілька різнопланових праць. Зокрема, вперше на матеріалах України вони показали ринкові відносини як стрижень нової економічної політики [22]. У співавторстві з Л.Горкіною, Т.Дерев'янкін із нових методологічних засад розглянув витoki нової економічної політики та її сутність [23], роль В.Леніна у розробці концепції непу, його ставлення до робіт економістів дореволюційної школи, підвів до висновку, що суперечливість його поглядів на власність і товарно-ринкові відносини визначили й суперечливість його комплексу заходів, які увійшли в історію під назвою нової економічної політики. Гадаємо, автори статті зупинилися на середині шляху щодо переосмислення концепції непу. Так, вихідним моментом аналізу проблеми стали “теорія і практика” непу. На наш погляд, Ленін і державна партія не мали не тільки теорії, а й скільки-небудь обміркованої програми подолання економічного колапсу і політичної кризи. Неп визначав перебіг подій у політичному та господарському житті на тому чи іншому відтинку часу.

Л.Горкіна в монографії розкрила боротьбу двох протилежних напрямків економічної думки 20-х рр.: ринкового і антиринкового. Дослідниця аналізує суть і перебіг цього протистояння. На нашу думку, доцільно було б показати, як зіткнення ідей позначилося на політичному курсі РКП(б) на стані господарства в цілому [24].

Загальні проблеми непу висвітлюються і в посібниках з економічної історії. Так, процес здійснення нової економічної політики України показано у посібнику “Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства” [25]. Особливістю цієї праці є подання непу в контексті світового економічного розвитку.

Основним недоліком є відсутність висновків щодо результативності непу.

Причини, сутність і наслідки нової економічної політики з нових методологічних засад розглядаються також і в підручнику Б.Лановика, З.Матисякевича та Р.Матейка "Економічна історія України і світу" [26]. На нашу думку, в невеликому розділі автори надто багато уваги приділяють політичним питанням за рахунок недостатнього показу проблем розвитку господарства в 20-ті рр. Так, авторам не вдалося показати непу як комплекс заходів, що були покликані вивести країну з кризи. Акцентуючи увагу на питаннях піднесення продуктивності сільського господарства, вони лише згадують про торгівлю, хоча саме торгівля, ринок пов'язують в єдиний господарський організм сільське господарство, промисловість, транспорт, банківську систему тощо. Ігнорування проблемно-хронологічного підходу до висвітлення матеріалу призвело до його розпорошення.

Деякі статистичні дані щодо зрушень в різних галузях господарства у період непу подає у своїй роботі, задекларованій як монографія, Л.Лукашевич [27]. Однак визначити цю працю монографією досить важко, оскільки вона не відповідає основним критеріям такого наукового дослідження. Зокрема, при розгляді питань економічного розвитку України у 20-ті рр. порушується логіка викладення матеріалу, повністю відсутній аналіз і навіть зв'язок між фактичним матеріалом. Висновок не відповідає наведеним фактам.

Деякі питання нової економічної політики, зокрема стан кооперативних організацій України, розкриваються в "Історії кооперативного руху" С.Бабенка, В.Галука, С.Гелея та інших [28]. Особливістю цієї праці є подання історії кооперації України на тлі проблем світового кооперативного руху. Основну увагу автори приділили питанням організаційної розбудови кооперації. На жаль, питання її господарської діяльності у контексті відновлення ринкових відносин в Україні автори не розглядали. Не торкалися вони і питань політики більшовиків щодо кооперації.

Один із параграфів праці М.Алімана, С.Бабенка, С.Гелея та інших "Історія споживчої кооперації України" присвячено її діяльності в період непу, залежності від політичної кон'юнктури, тут показано репресії влади проти української кооперативної інтелігенції у 20-х рр., сис-

тему підготовки фахівців для споживчої кооперації, але ці питання розкривалися без всілякого зв'язку із загальноекономічними і політичними проблемами періоду непу [29].

Отже, зазначені праці лише в загальних рисах розглядають процес реалізації нової економічної політики в Україні, акцентуючи увагу на економічному боці проблеми, і майже не зачіпають політичних аспектів.

Проблеми непу і селянства знайшли своє відображення у дисертаційних дослідженнях українських істориків. Автором було проаналізовано понад 20 дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора історичних наук. Так, у дисертації О.Бакуменка [30] вивчалися питання розробки нової економічної політики, запровадження непу в аграрному секторі України, зрушення в соціально-економічних відносинах. Її автор ставив за мету комплексне дослідження проблеми. Однак, на наш погляд, можна констатувати його певну фрагментарність.

Ще одну спробу комплексного вивчення непу було зроблено І.Каспруком [31]. Автор обмежив рамки дослідження 1921-1923 рр. На його думку, саме в цей період сформувалися основні принципи та методи здійснення непу, головним чином завершився перехід економіки України на ринкові рейки. У його праці непу розглядається як тимчасовий відступ від комуністичної доктрини більшовиків, як політика, спрямована на створення ринкової моделі господарювання. І.Каспрук абсолютно правильно визначає суперечливий характер нової економічної політики. Акцент у дослідженні зроблено на історико-політичному зрізі проблеми. Нам здаються надто сміливими висновки автора, які стосуються загальних проблем непу, адже зроблено їх на основі вивчення лише перших трьох років.

К.Лобач розглядає лише один аспект непу: проблеми регулювання споживчого ринку України [32]. Автор досліджує кредитну, податкову, тарифну політику правлячої партії стосовно державної, приватної, кооперативної торгівлі, її реалізацію центральними та місцевими партійними органами, владними структурами, громадськими об'єднаннями. Загалом К.Лобач досягла поставленої мети, однак матеріал дослідження не дає достатніх підстав для пропозицій щодо сучасного реформування економіки України, які сформульовано у дисертації.

Ряд аспектів проблеми розкриті у дисертації О.Каденюка [33]. На основі введення у науковий

обіг нових архівних джерел та маловідомих публікацій автор зробив спробу по-новому висвітлити сутність аграрних відносин в українському селі у 20-х рр. Ці ж проблеми піднімаються у дослідженнях Л.Скотнікової і В.Саричева [34]. В них розглянуті не лише політичні, а й економічні наслідки непу.

Більшість дисертацій, пов'язаних з проблемами селянства в добу непу, характеризують політичну або економічну сторону теми, зупиняючись на її певних аспектах. Я.Малик показує процес насадження тоталітарної системи в українському селі напередодні непу [35]. Питання голоду 1921-1923 рр. досліджує Б.Драмарецький [36], який доводить тезу, що ця трагічна сторінка історії українського народу безпосередньо пов'язана, по-перше, з економічною політикою партії, яка проводилася до березня 1932 р., і, по-друге, підлеглим становищем формально незалежної республіки щодо московського центру, який по-своєму розв'язував проблеми, що виникли внаслідок жорстокої посухи у Поволжі на Північному Кавказі і Півдні України. Економічні, культурні та національні процеси в Україні в

20-х рр. є об'єктом досліджень дисертацій В.Букача та Л.Новохатська [37].

Окремі аспекти відносин на селі також досліджуються в дисертаціях 90-х років: селянське господарство в умовах ринкових відносин (А.Данилян, В.Калініченко) [38], махновщина та антибільшовицькі виступи селян (В.Волковинський) [39], хлібозаготівельна політика, сільськогосподарська кооперація, діяльність громад (П.Слотюх, А.Морозов, І.Кривко) [40], аграрна та селянська політика (С.Бородін, В.Лазуренко) [41].

Доба незалежності, демократизації, гласності, звільнення від диктату комуністичної партії створили умови для об'єктивного, неупередженого висвітлення нової економічної політики в усій її багатоаспектності та суперечливості. Незважаючи на досить широке коло праць істориків та економістів із проблем непу, комплексного дослідження взаємодії та взаємозв'язку політичних і економічних аспектів становища селянства на Півдні України немає ні в українській, ні в зарубіжній історіографії.

Література

- Кульчицький С.В. До оцінки становища у сільському господарстві УСРР у 1931-1939 рр. // Укр. іст. журн. – 1988. – № 3. – С. 7-16; Його ж. Некоторые проблемы сплошной коллективизации на Украине // История СССР. – 1989. – № 5. – С. 20-24.
- Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”: про голод 1933 р. на Україні. – К.: Україна, 1991. – 431 с.
- Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921-1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 8. – С. 3-20; № 9. – С. 3-17.
- Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) – К.: НАН України, 1995. – 142 с.
- Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Його ж. Україна кризь віки: У 15 т. – К.: Вид. дім “Альтернатива”, 1999. – Т.11. Україна між двома війнами (1921-1939). – 335 с.
- Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А.Смоля. – К.: Україна, 1996. – 494 с.; Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В.А.Смоля. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
- Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). – К.: ІСДО, 1995. – 231 с.; Панченко П.П., Марчук В.А. Аграрна історія України. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 342 с.
- Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.
- Калініченко В.В. Селянське господарство в доколоспний період (1921-1929). – Харків: Основа, 1991. – 131 с.
- Калініченко В.В. Селянське господарство в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.
- Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.
- Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30-х рр. ХХ століття) / Інститут національних відносин і політології. – К.: Асоціація “Україна”, 1995. – 215 с.
- Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. на Україні // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 38-45; № 12. – С. 30-36; Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні – К.: НАН України, 1993. – 70 с.
- Волковинський В.М. Нестор Махно: проти усіх влад і режимів // Сторінки історії України. ХХ століття. – К.: Освіта, 1992. – С. 236-255; Його ж. Батько Махно. – К.: Знання, 1992. – 46 с.; Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К.: Наукова думка, 1991. – 367 с.; Васильєв В. Крестьянские восстания на Украине 1929-30 гг. // Свободная мысль. – 1992. – № 9. – С. 70-77; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К.: Інститут історії України НАН, 2000. – 208 с.; Архирейський Д. Діяльність воєнних нарад України в 1920-1924 рр. (на матеріалах південних губерній): Автореф. дис. ... канд. іст. наук – Запоріжжя, 1999. – 18 с.; Ченцов В., Архирейський Д. Упокорення селянства // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 2. – К.: Рідний край, 1997; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 484 с.; Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України 1917-1944 рр. – Херсон: Олді-плюс, 2003. – 340 с.; Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України 1917-1923 рр. – Миколаїв; Одеса: ТОВ Від, 2002. – 194 с.; Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття. – К.: Тетра, 2000. – 533 с.; Боган С. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 рр. // Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова. Записки історичного факультету. – Вип. 8 – Одеса, 1999. – С. 125-129.
- Піріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К.: Нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.
- Сучасна аграрна політика України, проблеми становлення. – К.: Ін-т історії НАН України, 1996. – 224 с.
- Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – К.: Логос, 1996. – 224 с.; Юрчишин В. Фермерство: проблеми кооперування // Економіка АПК. – 1994. – № 2-3. – С. 10-12.
- Гайдуцький П.І., Поддаєва О.Е. Фінансування соціальної політики. – К.: УДАУ, 1995. – 71 с.; Фінансово

- кредитний механізм економічного розвитку: 36. наук. праць / Відп. ред. А.І.Даниленко. – К.: НАН України, Ін-т економіки, 1999. – 164 с.
19. Губський Б.В. Аграрний ринок. – К.: Нора-прінт, 1998. – 183 с.
  20. Товарні біржі в Україні: аналіз діяльності, законодавче поле, перспективи розвитку. – К., 1997. – 136 с.
  21. Маслов А. Товарні біржі на Україні в період непу // Економіка України. – 1995. – № 3. – С. 62-66.
  22. Дерев'якин Т.И., Толстов Р.Д. Нэп и рыночные отношения (на материалах Украины). – К.: Укр. НИИНТИ Гос. ком. экономики СССР, 1991. – 48 с.
  23. Горкіна Л.П., Дерев'якин Т.И. Витоки концепції нової економічної політики та її сутність: Теоретико-методологічні аспекти // Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип. 28. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 46-52.
  24. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина XIX – перша третина XX ст. – К.: Наукова думка, 1994. – 243 с.
  25. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
  26. Лановик Б.Д., Матискевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 1999. – 479 с.
  27. Лукашевич Л.М. Україна: історико-економічний огляд. – К.: МАУП, 1997. – 207 с.
  28. Бабенко С.Г., Галюк В.Г., Гелей С.Д. та ін. Історія кооперативного руху. – Львів: Логос, 1995. – 118 с.
  29. Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін. Історія споживчої кооперації України. – Львів: Логос, 1996. – 210 с.
  30. Бакуменко О.П. Здійснення нової економічної політики на Україні (соціально-політичні аспекти проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. – 19 с.
  31. Каспрук І.І. НЕП на Україні у 1921-1923 рр. (історико-політичний аналіз): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 18 с.
  32. Лобач К.В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу (історико-економічний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 17 с.
  33. Каденюк А.С. Социально-политические отношения в аграрном секторе Украины в 20-30-е годы: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1991. – 18 с.
  34. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30-х роках XX століття: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 219 с.; Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925-1929 роках: проблема взаємодій (за матеріалами Півдня України): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 17 с.
  35. Малик Я.И. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 18 с.
  36. Драмарецький Б. Голод 1921-1923 років в Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 18 с.
  37. Букач В.М. Національна політика в Україні (1921-1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1994. – 23 с.; Новохатко Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні в контексті національної політики радянської держави (20-ті – сер. 30-х рр. XX ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1999. – 38 с.
  38. Данилян А.А. Ринкові відносини в теорії і практиці більшовицької партії в умовах непу: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. – 21 с.; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Харків, 1994. – 48 с.
  39. Волковинський В. Нестор Махно в історії національно-визвольних змагань в Україні: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1996. – 35 с.
  40. Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 роках (історико-економічний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. – 19 с.; Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1994. – 36 с.; Кривко І.М. Земельні громади Південної України (1922-1930 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1999. – 18 с.
  41. Бородин С.В. Аграрні відносини у Криму (1918-1926 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.; Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001.

Надійшла до редколегії 17.10.2003 р.